ШУ-ТАЛАС ӨңІРЛЕРІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТӨРТКҮЛДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

© 2019 ж. Е.Ш. Ақымбек, М.С. Шагирбаев

Мақала Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан ортағасырлық төрткүлдердің зерттелу тарихына арналады. Аталған аймақ бойынша ХІХ ғ. бастап бүгінгі күнге дейінгі төрткүл типтес ескерткіштер туралы зерттеушілердің келтірген мәліметтері толық беріледі. Әрбір зерттеушінің төрткүлдердің көлемі, топографиясы, жазба деректердегі ескерткіштермен баламалануы, атқарған қызметі және т.б. жайлы жазған мәліметтері жеке талданады. Ф.Д. Городецкий, Б.Н. Дублицкий секілді зерттеушілердің архив қорында сақталған қолжазбаларындағы төрткүл тәріздес ескерткіштерді сипаттауының кейбір ерекшеліктері жеке талқыланады. Д.Ф. Винник, П.П. Иванов, А.Н. Бернштам және т.б. зерттеушілердің төрткүл типтес ескерткіштерді топтауда негізге алған ерекшеліктердің маңыздылығы қарастырылады. К.М. Байпақов, М.Е. Елеуов, Р. Сала., Ж.-М. Деом секілді ғалымдардың төрткүлдерге жүргізген зерттеулерінің ерекшеліктері сараланып, жалпы төрткүл типтес ескерткіштерді жеке қарастырудағы ұстанған мақсаттары анықталады. Төрткүл типтес ескерткіштерді зерттеген ғалымдардың «төрткүл» атауы мен олар туралы тұжырымдары жайында қызықты деректері мен ғылыми қорытындылары айтылып өтеді.

Түйін сөздер: археология, Шу-Талас өңірі, Іле, Ыстықкөл, ескерткіш, ортағасырлық қалалар, ұзын қорғанды қалалар, төрткүл, керуен сарай, бекініс, қамал, бекет, қоныс, мәдени қабат, фортификация, ор

Тарихымыздың ежелгі және орта ғасырлардағы материалдық мәдениетіне қатысты заттай деректерді негізінен тікелей археологиялық ескерткіштерден алатынымыз белгілі. Оларды кейде кездейсоқ табылып жатқан бұйымдар мен көмбелер толықтырып жатады. Жалпы археологиялық ескерткіштердің түрлері өте көп. А.И. Мартынов пен Я.А. Шер археологиялық ескерткіштердің жалпыға ортақ негізгі екі түрін көрсетеді: қоныс және жерлеу орындары. Сонымен қатар ескерткіштердің басым бөлігі осы екі түрмен шектелмейтінін атап өтеді. Олар ескерткіштердің келесі бір түріне өндірістік құрылыстар мен рухани өмір

ескерткіштерін жатқызады. Бірақ олар қоныс шегінде болуы да мүмкін екендігін айтып кетеді [Мартынов, Шер, 2002, с. 5–6]. Ескерткіштерді осылай бөлуді қазақстандық археолог А.Қ. Авизова да қолдайды [Авизова, 2014, б. 13]. Д.А. Авдусин негізгі археологиялық ескерткіштерді ежелгі қоныстар мен жерлеу орындары деп екіге бөледі. Қоныстардың өзін үш түрге топтастырады: 1) тұрақ; 2) қала, яғни бекіністі қоныстар; 3) бекініссіз қоныстар, оларды қыстау (селище) деп атайды [Авдусин, 1980, с. 23].

Қоныстық ескерткіштерге жоғарыда айтып өткендей ежелгі дәуір мен орта ғасырларда адамдар тіршілік еткен бірқатар негізгі қоныстарды (мекендерді) жатқызуға

болады: үңгір, тұрақ, қоныс, қала және т.б. Бұлардың өзі бекіністі және бекініссіз болып бөлінеді. Орта ғасырлардағы қоныстық ескерткіштердің (бұл жерде тек адам тікелей күнделікті тіршілік еткен баспаналары ғана айтылып тұр) де бірнеше түрі бар: қоныс немесе елдімекен (мекенжұрт), қала (қалашық, қалажұрт), үй-жай, керуен-сарай және т.б. Бұлардың кейбірінің қандай қызмет атқарғандығын толық ажырату да қиындық туғызып жатады. Сондай ескерткіштердің бірі, тек түркі тілдес халықтардың тілінде ғана аталатын – төрткүлдер. Қоныстық ескерткіштердің бұл түрі қандай қызмет атқарғандығы толық шешімін таппаған. Жалпы төрткүлдерге жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелерінде зерттеушілер әртүрлі пікірлер келтіреді.

Ортағасырлық төрткүлдерді ғылыми тұрғыдан зерттеу мәселесі ХІХ ғ. басталады. Алғашқы зерттеу кезеңінде ескерткіштердің орналасқан жері, топографиялық ерекшелігі, сақталу жағдайы, жергілікті халықтың берген атауы, кей жағдайда араб-парсы деректерімен сәйкестендірілуі сөз болып, жарияланған [Бартольд, 1966, с. 31].

Н.А. Абрамов өзінің «Алматы или укрепление Верное с его окрестностями» атты мақаласында Верный қаласының сол кездегі саяси-экономикалық жағдайын сипаттай келе, Талғар қаласы туралы аз кем мәлімет келтірген. Атап айтқанда, Талғар қаласының орналасқан жері және жергілікті халықтың бұл қаланы Тоқтамыс хан кезеңіне жатқызатындығы сөз болады [Абрамов, 1867, с. 255–258].

В.В. Бартольд 1893–1894 жж. Орталық Азияға ғылыми сапармен келген есебінде Шу, Талас, Ыстық

көл және Іле өзенінің бойындағы ескерткіштер қарастырылып, дерек-намалық тұрғыдан сәйкестендіру мәселелеріне тоқталған. В.В. Бартольд Талас өңіріне қатысты зерттеулерінде келесі мәліметтерді келтіреді: «... О происхождении ... турткулей у местных жителей существуют различные предания, но большей частью основание их приписывается калмыкам – единственному народу, о котором киргизы еще помнят. В тех местах, где более проявляется влияние оседлой культуры, предание, кроме калмыков, указывает также на эмира Тимура...» [Бартольд, 1966, с. 31].

Ш.Ш. Уәлиханов өзінің «О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще» атты мақаласында Ұлы жүздің территориясында (негізінен Жетісу) жекелеген шаршыпішінді, жан-жағынан топырақ қорғанмен және ормен қоршалған бекінісі бар ескерткіштердің көптеп кездесетінін атап өткен [Валиханов, 1984, с. 190–197]. Оның «Дневник поездки на Иссык-Куль» атты жазбасында Жетісу жеріндегі бірнеше ортағасырлық ескерткіштерді көріп, біршама деректер қалдырған. Талғар өзенінің жоғарғы жағынан жергілікті халық «Рүстем қорғаны» («Рустемовский курган») деп атап кеткен бекіністі көргенін айтады [Валиханов, 1984, с. 349]. К.М. Байпақов Ш. Уәлихановтың «қорған» деп отырғанын бекініс деп түсіндіріп, бұл атаудың Талғар қаласының атауларының бірі екендігін айтып өткен [Байпақов и др., 2005, с. 17]. Ш. Уәлиханов аталған бекіністің өте мықты екендігін және екі қақпа ізінің сақталғанын, сонымен қатар, айнала тереңдігі 6 сажын (12 м) болатын ормен қоршалғанын және қорғанның жер деңгейінен 8 сажын (17 м) бо-

латын биіктікте орналасқанын айтады. Сонымен қатар Ш. Уәлиханов ең алғаш Шеңгелді қаласы мен ондағы қыш құбырлар туралы мәлімет қалдырған және өзімен бірге бір дана қыш құбырды ала кеткенін жазады [Валиханов, 1984, с. 350]. Шеңгелді қаласы өзімен аттас елді мекеннің оңтүстігінде, Қосқұдық өзенінің оң жағалауында орналасқан. Пішіні шаршы тәріздес, өлшемдері 75×75 м. К.М. Байпақов ескерткішті зерттеп, XI–XII ғасырлармен мерзімдеген [Байпаков и др., 2005, с. 30].

1910 жылы Түркістан өлкесінің генерал адъютанты К.П. фон Кауфманның қайтыс болғанына 25 жыл толуына байланысты шыққан жинақта Н.Н. Пантусовтың «Город Алмалык и Мазар Туглук Тимур хана» деген мақаласы жарық көреді. Аталған мақалада төрткүлдер туралы мынадай маңызды мәлімет берген: «По рассказам мазарских шейхов Туглук-Тимур-хан жил на местности Байнаман, которая находится на запад от Кера или Кегеня, места, на котором бывает постоянно международный съезд с китайцами; жил он там с семьей. ...На площадках пригорков мы нашли ясные следы жилья — три четырёхугольника (торт-куль — по-киргизски или дорбульджин — по-калмыцки), обнесенные стенами или валом; каждый четырёхугольник в полверсты длиной и шириной; прекрасно заметны места входа внутрь четырёхугольника — ворота. ... Следов строений внутри четырёхугольников мы не заметили; вероятно, за стеною стояли юрты» [Пантусов, 1910, с. 171–172].

В.А. Каллаурдың 1897 жылы 5 мамырда Түркістан әуесқой археологтар үйірмесінің хаттамасында жарияланған «Древние местности Аулиеатинского уезда на старом кара-

ванном пути из Тараза (Таласа) в восточной Туркестан» атты мақаласында төрткүл сөзі бірнеше рет аталып, ол туралы мынадай мәлімет береді: «Ознакомившись с книгой Н.Ф. Петровского «Древние арабские дорожки по средне-азиатским местностям», я задался мыслью заняться разысканием и исследованием древних местностей в Аулиеатинском уезде, упомянутых в «дорожниках». С той целью, при своих поездках по уезду я обращал внимание на встречающиеся развалины городищ и так называемых “турт-куль”» [Каллаур, 2011, с. 78].

Түркістан әуесқой археологтар үйірмесінің мүшесі В.П. Лаврентьевтің аталған үйірменің хаттамасында 1899 жылы 5 қазанда жарияланған «Краткий перечень бугров (курганов) находящихся в черте г. Аулие-ата» атты мақаласында аталған аймақта орналасқан 48 төбені анықтап, жалпы сипаттамасын берген [Лаврентьев, 2011, с. 223–227]. Оның ішінде тоғыз төбенің пішіндері төртбұрышты немесе шаршы тәріздес екендігін анықтап, оларды төрткүл (Турт-куль) деп атаған.

В. Лаврентьев пішіндері жарты ай тәріздес және дөңгелек келген төбелерді де сипаттап (жалпы саны 48 төбе), бұлардың қала территориясына кіріп орналасқанын және қолдан жасалған құрылыс жүйесі екендігін атап айтады. Бірақ жергілікті халық бұл ескерткіштердің тарихынан бейхабар екендігін де ескерткен. В.А. Каллаур бұл мәліметтерге талдау жүргізе келе, жоғарыда аталған ескерткіштердің ішінде №№ 19, 40 төбелердің пішіні шаршы және №№ 1, 3, 12, 33, 34, 35 және 36 ескерткіштердің пішіні төртбұрышты екендігіне назар аударған. Бірақ В. Лаврентьевтің мақаласында № 25 ескерткіштің пішіні төртбұрышты

және атауы Төрткүл деп берілгеніне қарамастан, В. Каллаур бұл ескерткіш туралы ештеңе айтпаған.

Түркістан әуесқой археологтар үйірмесінің мүшесі Ә.А. Диваевтың аталған үйірменің хаттамасында жариялаған «Киргизская легенда о постройке Акыр-Таша» атты мақаласында Түймекент деп аталатын *төрткүлде* бұрын белгілі жауынгер, қалмақ Көкшехан өмір сүрген деген дерек келтіреді [Диваев, 2011, с. 355–356].

Л.С. Бергтің Орта Азияға қатысты «Предварительный отчет об исследовании озера Балхаш летом 1903 г.» мақаласында Бақанас өзенінің ескі арнасының бойында орналасқан ескі құрылыс орындары мен бекіністерді көріп, үстінен сырлы кірпіштер мен керамикалық ыдыстар тапқанын жазады [Берг, 1960, с. 65–76].

Ф.Д. Городецкий өзінің «Древности Семиреченской (Джетысуйской) области» атты 1924 ж. жазылған қолжазбасында Жетісу өңіріндегі оба, ор, мазар, қала (бекініс) және қоныс, кездейсоқ табылған бұйымдар, жартас суреттері және т.б. ескерткіштерге зерттеу жұмыстарын жүргізіп, өзіндік тұрғыдан ғылыми сипаттама береді [Городецкий, 1924, с. 175] (Қосымша 1.1). Ф.Д. Городецкий «төрткүл» атауын ескерткіштің ерекше фортификациялық жағдайында ғана қолданған тәрізді. Басқа кезде төрткүл атауын тек жергілікті халықтың берген атауына сүйеніп айтқан.

Қ. Ходжиков Жетісу өңіріндегі обаларды зерттеу экспедицияларына қатысып, Орхон жазулары, Қозы Көрпеш-Баян сұлу мазары және Ақтас ескерткіші туралы зерттеулер жүргізген. Оның 1935 ж. шыққан «Древнейшие памятники Семиречья» атты мақаласында Жетісу жеріндегі

ортағасырлық ескерткіштерге біршама тоқталып өткен. Қ. Ходжиков XX ғ. басында Н.Н. Пантусов ашқан ескерткішті Моғолстан астанасы Алмалық қаласымен, М. Тынышпаевтың Талдықорған қаласынан 19 шақырым жерде, Көксу өзенінің сол жағалауындағы қалажұртты Қойлық қаласымен баламалағанын айтып өткен. Сонымен қатар, Бүйен өзені, Қапал уезі, Баласаз шатқалы, Басқан селосы, Антоновка селосы, Лепсі өзені, Талға шатқалы маңайындағы ортағасырлық қалалар туралы жалпы сипаттама жасайды. Шеңгелді өзені маңындағы ортағасырлық ескерткіштің сыртында қорғаныс қабырғасы мен ор бар екендігі және қабырғаның ені 3 сажын (6,5 м), биіктігі 1 сажын (2,1 м) болатынын және бекіністен алыс емес жердегі бұлақтан су құбырлары қалаға баратынын жазады [Ходжиков, 1935, с. 48–49]. Бұл құбырлар туралы Ш. Уәлиханов та өзінің сапары барысында жазғанын білеміз [Валиханов, 1984, с. 350].

Г.И. Пацевич Үлкен Шу каналының (Большой Чуйский канал немесе БЧК – *авт.*) құрылысына байланысты, аталған канал өтетін Шудың орта ағысы, Жамбыл облысы, Мерке ауданы аймағына археологиялық ескерткіштерге зерттеу жүргізген [Пацевич, 1941, 72 с.]. Экспедицияның негізгі маршруты Мерке – Ново-воскресенка – Шалдуар (Шалдовар) – Кеңес колхозы – Степное – Калинин колхозы – Қырық үй – Шудың сол жағалауы – Шу-Новотроицк ст. – Мойынқұм – Фурмановка – Бірлік және кері қарай Шудың оң жағалауымен Еңбекші колхозына дейін – осы жерден Шудың оң жағалауына өтіп ескі жолмен Жамбылға дейін. Бірінші маршрут Мерке – Благовещенск – Қырғыз

КСР шекарасына дейін, екінші маршрут Шудың орта ағысындағы археологиялық ескерткіштерге, нақты Благовещенск – Мойынқұм аралығы. Сонымен қатар, Аспара мен Ақсу өзендерінің төменгі ағыстары зерттелді [Пацевич, 1941, с. 1–9].

Г.И. Пацевич бұл бағыттардағы барлау экспедициясын арнайы жұмысшылар және бұрынғы Абай атындағы Қазақ Педагогикалық Институтының студенттерімен бірге жүргізуді жоспарлағанымен, өкінішке орай Ұлы Отан соғысының басталып кетуіне байланысты, барлық жұмысты Жамбылдағы Археологиялық пункттің жалғыз ғылыми қызметкері – яғни өзі жүргізуіне тура келген [Пацевич, 1941, с. 2.]. Г.И. Пацевич өзі жүріп өткен маршруттар негізінде жазған «Археологические памятники района среднего течения реки Чу» атты ғылыми есебінің қолжазбасын талдау барысында жалпы саны – 40 ескерткішті анықтағаны белгілі болды. Жекелей талдайтын болсақ: 1) обалар тобы – 9; 2) жеке оба – 5; 3) мұсылман мазары – 3; 4) төбе – 16; 5) қала – 4; 6) төрткүл – 1; 7) Қоқан бекінісі – 1; 8) Ақыртас (жеке қарастырған). Г.И. Пацевичтің қолжазба есебінде көрсетілген қалалар Ақтөбе, Аспара, Жаңа жол?, Чапаев (Тасөткел аймағы). Жеке қарастырған төрткүл бұл – қазіргі ортағасырлық Ақтөбе қаласының цитаделінен шығыста 500 м жерде орналасқан төрткүл. Зерттеуші аталған төрткүлдің орналасқан жерін шахристаннан бөлек, рабата аймағына кіретін, оңтүстік қабырғадан солтүстікте 1,5 шақырым жерде, Ақсу өзенінің оң жағалауында орналасқан деп көрсетіп, сол кездегі сақталу жағдайы, негізгі өлшемдеріне тоқталады және жергілікті халық арасында Ақсу төрткүлі деп аталатынын атап өткен [Пацевич,

1941, с. 40]. Бірақ төрткүлдің қандай қызмет атқарғанына, хронологиясына, бетіндегі материалдардың аздығына байланысты терең тоқталмаған. Г.И. Пацевич қала аумағында тағы бір төрт бұрышты бекіністі атаған. Бірақ орналасқан жерін толық көрсетпеуіне байланысты, нақты қай төрткүл екендігін анықтау мүмкін емес.

Б.Н. Дублицкий өзінің «Дневники Джамбулской археологической экспедиции» атты қолжазбасында жалпы саны 13 ортағасырлық ескерткішке қысқаша сипаттама жасаған [Дублицкий, 1939, с. 1–58]. Б.Н. Дублицкийдің 1928–1938 жж. аралығында жинақталған мәліметтер негізінде жазған «Хроника археологических разведок и находок на территории Казахской ССР 1928–1938 гг.» атты қолжазбасында Жамбыл облысы, оның ішінде Талас және Шу өзендерін жеке қарастырып, ондағы ескерткіштерге біршама ғылыми талдау жасаған [Дублицкий, 1939, с. 1–24] (Қосымша 1.2).

А.Н. Бернштам Талас аймағындағы ескерткіштерді тоғыз топқа топтаған: 1) қалалар, 2) ауылдық қоныстар, 3) қамалдар, 4) бекіністер, 5) керуен сарайлар, 6) қорғаныс құрылыстары, 7) жеке соғылған мазарлар, 8) обалар, 9) тұрақтар. Тараз қаласын сәйкестендіру мәселесінде, бірнеше ортағасырлық ескерткіштерге ғылыми сипаттама беріп, ол ескерткіштерді жергілікті халық «төрткүл» («турткуль») деп атайтынына тоқталған [Бернштам, 1941, с. 38]. Ол Талас алқабының батысында, Молотов колхозының аймағында бір-біріне жақын тұрған екі қоныс орнын анықтап, оларды жергілікті халықтың төрткүл атайтынын, әрі картада бұл нысандар Көктөбе (Кок түбе) деп аталатынын және ескерткіштердің пішіні

төртбұрышты немесе төртбұрышқа жакын екендігін айтады [Бернштам, 1941, с. 37–38] (Қосымша 1.3).

А.Н. Бернштам Талас аймағында төрткүлдердің бірнеше типі кездесетінін айтып, негізгі белгілеріне тоқталған: «Защитой города и скорей всего оазиса являются крепости с гарнизонами, поставляемыми населенными местностями. ... Это четырехугольное в плане строение, ориентированное по странам света с длинной стороной до 300–350 м. Стены укреплены башнями, въезд в ворота также сильно укреплен башнями, фланкирующими подходы к ним. Резко бросаются в глаза фортификационная продуманность плана, топография развалин и укрепления стен. Культурный слой в таких развалинах невелик, однообразен ...» [Бернштам, 1941, с. 39].

А.Н. Бернштамның 1950 ж. шыққан «Чуйская долина (Труды Семиреченской археологической экспедиции)» атты еңбегінде Ақбешім, Кіші Ақбешім, Қызылөзен және Бурана қалалары туралы мәліметтер береді. Ғалым өз зерттеулерінде төрткүл мәселесіне арнайы тоқталмағанымен, жалпы төрткүл атауын жиі қолданғанын көреміз. Сонымен қатар, Х ғ. аяғында Қарахандықтар династиясының құрылуымен Шу өңіріндегі қала құрылымында өзгерістер орын алғанын айтады. Оның ішінде Шу өңірімен қатар, Іле және Тянь-Шаньда қарахандық типтегі қалалармен қатар төртбұрышты пішіндегі қалалардың дамығандығын, әрі мұндай типтегі қалалардың қабырғалары емес, бұрыштары дүниенің төрт бұрышына қарайтыны және цитадельсіз болып келетініне назар аударады [Бернштам 1950, с. 10–14; 147].

Ә.Х. Марғұлан Шу-Талас өңіріндегі ортағасырлық қалалардың

пайда болуы мен қалыптасуы және зерттелу мәселесіне қатысты өз пікірін білдіріп өткен [Марғұлан, 1948, с. 4–9]. Ғалым өзінің «Некоторые итоги и перспективы археологического изучения Казахстана» атты мақаласында Шу-Талас өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштердің қалыптасу кезеңдерін сипаттай келе, Шудың төменгі ағысы, Бетпақдаламен шекаралас өңірлердегі ортағасырлық қалалардың Орталық Қазақстандағы керуенжолдарымен тікелей байланысы бар екендігіне назар аударған. Сонымен қатар, ортағасырлық Тараз, Аққұм, Түймекент, Ақыртас кешені, Шудың төменгі ағысындағы Саудакент төрткүлдерін зерттеу мәселесіне ерекше назар аударған [Марғұлан, 1948, с. 6–8].

П.Н. Кожемяко «Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины» атты еңбегінде 18 ұзын қорғанды қала мен 41 қоныс пен бекіністердің тарихи-топографиялық сипаттамасын жасаған [Кожемяко, 1959]. П.Н. Кожемяко қоныстар мен бекіністерді ұзын қорғанды қалалардың маңына және үлкен тау аңғарларынан шығар аузының маңына топтастырады. Ғалымның еңбегіндегі 41 қоныс пен бекіністердің топографиялық сипаттамасын ескере отырып, ұзын қорғанды қалалардың маңында орналасқан 27 қоныс пен бекіністің ішінде 19-ы төрткүл типіне жататын болса, қалған сегізінші пішіндері дөңгелек, сопақ болып келген. Тау аңғарында деп топтастырылған 14 қоныстар мен бекіністердің топографиялық сипаттамасына қарап, барлығы дерлік төрткүлдер екендігі анықталды [Кожемяко, 1959, с. 131–167]. Жалпы алғанда П.Н. Кожемяко көрсеткен 41 қоныс пен бекіністің 33-і төрткүл типіндегі ескерткіштерге жататыны

белгілі болды. П.Н. Кожемяко төрткүл типіндегі ескерткіштері қоныс және бекіністер деп сипаттайды. Бірақ тау аңғарында орналасқан ескерткіштердің ішінде Советский ауылы мен Тарсу шатқалы маңайындағы екі ескерткішті «төрткүл» деп атап көрсеткен [Кожемяко, 1959, с. 162–163].

П.Н. Кожемяконың 1963 жылы жарияланған «Археологические памятники Таласской долины» атты ұжымдық жинақтағы «Оседлые поселения Таласской долины» мақаласында Талас бойындағы отырықшы қала мәдениеті санының 60-қа жуық екендігін айтады [Кожемяко, 1963, с. 145]. Ғалым өз зерттеулерінің негізінде нақты 59 ортағасырлық ескерткіштің тарихи-топографиясын сипаттап шыққан. П.Н. Кожемяконың зерттеулеріне талдау жүргізу негізінде, 59 ескерткіштің 50-і төрткүл типіндегі ескерткіштер болса, тоғызының пішіндері дөңгелек келген. Төрткүл типіндегі 50 ескерткіштің 11-ін жергілікті атауы бойынша төрткүл деп берген. Қалған 39 ескерткішті көбіне қала (городище) немесе бекініс (укрепление) деп атаған [Кожемяко, 1963, с. 145–224], (Қосымша 1.4). Біздің ойымызша, П.Н. Кожемяко төрткүл атауын екі себепте қолданған тәрізді. Бірінші, белгілі бір ерекшелікте (шоғырланып орналасқан, көлемі кіші, қабырғалары биіктеу келген, іші тегіс, мәдени қабат аса үлкен емес); Екінші, жергілікті төрткүл атауы бойынша. Кейбір жағдайда қоныс, бекініс және қала секілді баламалы атауларды қолданған.

П.Н. Кожемяконың редакторлығымен 1967 ж. шыққан «Древняя и раннесредневековая культура Киргизстана» атты жинақта жарияланған Д.Ф. Винниктің «К исторической топографии средневековых

поселений Иссyk-Кульской котловины» атты мақаласында Ыстықкөл қазаншұңқырында 100-ге жуық ортағасырлық ескерткішті анықтап, оларды үш топқа бөледі (Қосымша 1.5).

Д.Ф. Винниктің зерттеулеріне талдау жасай отырып, келесідей қорытынды шығаруға болады. Ғалым өзінің еңбегінде төрткүл типіндегі ескерткіштерді екі мақсатқа да қолданған тәрізді. Олар керуен сарай немесе бекініс және ауылдық қоныс. Талдау барысында анықталғандай, Д.Ф. Винник бөліп қараған екі топтағы ескерткіштердің барлығы дерлік төрткүл типіндегі ескерткіштер. Олардың қабырғаларында мұнара және сыртында оры бар. Яғни, екі топтағы ескерткіштердің фортификациялық сипаты бір болып тұр. Бұл жерде тек топографиялық орналасу ерекшелігі ғана бір типтегі ескерткіштерді екіге бөліп қарауына негіз болған [Винник, 1967, с. 97].

Е.И. Агеева Жетісу өңірлеріндегі қалалардың типологиясына талдау жүргізуде, ескерткіштердің өлшемдері мен басқа да ерекшеліктерін алға тарта отырып, қоныстар, керуен-сарайлар және қала типтес қоныстар немесе шахристаны қалыптаспаған қала деп бөледі. Е.И. Агеева Жетісудің Солтүстік Шығыс бөлігіндегі ірі көлемді немесе ұзын қорғанды қалалардың болмауын, аталған аймақ – Шу өңіріндегі ірі қалалардың қосалқы шаруашылық бөлігі болуымен байланыстырған [Агеева, 1960, с. 68–69.].

Т.Н. Сенигова «Средневековый Тараз» атты еңбегінде Тараз аймағындағы ортағасырлық ескерткіштерді арнайы археологиялық барлау жұмыстары негізінде анықтап, тарихи жазба деректердегі қалалармен баламалаған [Сенигова, 1972].

Т.Н. Сенигова жүргізген барлау маршруттары Тараздан батыста 50 шақырымнан басталып (Дех-Нуджикес немесе Қаракемер төрткүлі), Тараздан шығысқа қарай 40 шақырым жердегі Ақшалақ елді-мекеніне дейін, солтүстікте Оққұм қаласынан, оңтүстікте Шельджи, Көл (Қырғызстан территориясында) қалаларына дейінгі аймақты қамтиды. Зерттеу барысында 200-ден астам ескерткіш орны анықталған. Оның көпшілігі өзен бойында орналасқан. Топографиялық ерекшеліктеріне қарай, ескерткіштерді Т.Н. Сенигова 4 топқа бөледі (Қосымша 1.6).

М.Е. Елеуов өзінің «Шу-Талас өңірінің ортағасырлық қалалары мен мекендері (VI–XIII ғ. басы)» тақырыбындағы докторлық диссертациясында Шу өңіріндегі төрткүлдердің тарихи-топографиялық құрылымы мен жіктелуіне терең талдау жасаған [Елеуов, 1998, с. 126–131]. Ғалым Шу өңірінің орта және төменгі ағыстарын А-1, А-2, А-3 және А-4 – деп төрт ықшам ауданға бөле отырып, сонда орналасқан ескерткіштердің ішінде төрткүлдерге жеке тоқталады. А-1 яғни Боам шатқалынан Шөміш тауына дейінгі аралықта 37 төрткүл, А-2 яғни Бішкектен Құланға дейінгі аралықта 30 төрткүл, А-3 яғни Шөміш тауынан Иткешу өткеліне (Шуға Қорағаты өзенінің құятын жері) дейінгі аралықта 10 төрткүл, А-4 яғни Иткешу өткелінен Жайлауқөлге дейінгі аралықта 8 төрткүл, жалпы саны 85 төрткүл екендігін айтып өткен. Шу-Талас өңірінде жалпы саны 189 төрткүл бар екендігін ескере келе, оларды мерзіміне қарай екіге бөледі: бірінші, VI–VIII ғасырларда қалыптасқан төрткүлдер саны – 40. Екінші, IX–XII ғасырларда қалыптасқан төрткүлдер саны – 149 [Елеуов, 1998, с. 102].

М.Е. Елеуов Шу-Талас өңіріндегі төрткүлдердің қалыптасуының алғашқы кезеңін VI–VIII ғасырлармен мерзімдейді. Бұл кезеңге қатысты төрткүлдер саны – 40 болса, IX–XII ғасырлар кезінде төрткүлдер саны – 189-ға жеткенін айтады. Мұнымен қатар, ғалым төрткүлдердің ішкі топографиялық құрылымына кең ауқымды талдау жұмыстарын жасап, төрткүлдерді тағы үш топқа топтайды. Олар: бірінші цитадель, шахристан және рабатқа бөлінген қалалар саны – 5. Екінші, цитаделі бар төрткүлдер саны – 35. Үшінші, іштей бөлінбейтін төрткүлдер саны – 149. Сонымен қатар, М.Е. Елеуов VI–VIII ғасырларда қалыптасқан кейбір төрткүлдердің цитадельдері бастапқыда бекіністі-үй немесе бекіністі-қамал қызметін атқарғанын айтып өткен [Елеуов, 1998, с. 131], (Қосымша 1.7).

К.М. Байпақов 1978 жылы жарық көрген «Городища типа тортуль» атты мақаласында, Қазақстан территориясында кездесетін төрткүлдерді саралап, мұндай типтегі ескерткіштердің Іле өңірі, Шу-Талас алқабы, Оңтүстік Қазақстан, Сырдарияның төменгі ағысы, Орталық Қазақстан аймағындағы кездесетініне көңіл аударады. К.М. Байпақов Іле және Солтүстік-шығыс Жетісу өңіріндегі ортағасырлық қалалардың типологиясын жасауда бірнеше маңызды белгілерін атап өткен (Қосымша 1.8).

Р. Сала мен Ж.М. Деом Сырдарияның орта және төменгі ағыстары, Арыс өзенінің бойы, Шу-Талас өңірі, Ыстықкөл қазаншұңқыры, Іле өзенінің бойы, Орталық Қазақстан және Ертіс-Тарбағатай өңіріндегі төрткүлдердің топографиялық және хронологиялық ерекшеліктеріне, төрткүлдердің ти-

пологиясына, көлеміне, пішініне (шаршы, тікбұрышты, трапеция пішіндес), қабырғалардың архитектурасына (көне құрылыс пен кейінгі қоныстардың құрылысын қоса алғанда), қолданысына (ішкі құрылымдардың болуы және мәдени қабаттың қалыңдығы) талдау жүргізген [Сала, Деом, 2010, с. 263–286]. Аталған аймақтардың ішінде Тарбағатай мен Ертіс өңіріндегі төрткүлдердің хронологиялық ауқымы XVII–XVIII ғасырлармен мерзімделетініне назар аударады. Авторлар төрткүл типіндегі ескерткішке келесідей сипаттама жасаған: «Торткуль являлся укрепленным поселением, прямоугольным в плане, окруженным рвом, стенами и бастионами, несет явные черты военного характера. В классическом варианте – это квадрат со рвом и четырьмя и более бастионами и отсутствующим культурным слоем» [Сала, Деом, 2010, с. 267], (Қосымша 1.9).

А. Нұржанов өз зерттеулерінде Жетісу өңірінде қалалардың бірнеше типі кездесетінін айтқан [Нұржанов, 2011, с. 134–138] (Қосымша 1.10).

Е.Ш. Ақымбек «Шу өңірінің ежелгі және ортағасырлық керамикасы (Қордай ауданы материалдары бойынша)» атты еңбегінде Шу өңіріндегі VII–XII ғасырлар аралығында пайда болған төрткүлдердің орналасқан жерлері, көлемдері, мәдени қабаттарының қалыңдығы, фортификациясы, топографиясының біркелкі еместігін айтып өткен [Ақымбек, 2017, б. 36–37].

Автор Қордай ауданына қарасты Шу өңірінде жоспарлануы төртбұрышты келген бірқатар төрткүлдерге жеке тоқталған. Олар: Георгиевский (Қордай), Қақпатас, Майбұлақ, Ыстөбе, Шығыс Жіңішке

төрткүлдері. Е.Ш. Ақымбек аталған төрткүлдердің орналасуында айырмашылықтар бар екендігіне назар аударады. Мәселен, Георгиевский (Қордай), Қақпатас, Майбұлақ төрткүлдері Шу өзенінің оң жағасындағы тегістікте орналасқан болса, Ыстөбе төрткүлі Шу өзенінің оң жағасындағы биік тепсеңнің басталар ұшына орналасқан, ал, Шығыс Жіңішке төрткүлі өзімен аттас өзен шатқалы аузының оң жағындағы адырдың үстіне жайғасқан [Ақымбек, 2017, б. 37].

Қорытындылай келсек, Шу-Талас өңірлеріндегі ортағасырлық төрткүлдер қалалық мәдениеттің дамуына үлкен ықпал жасағаны белгілі. Аталған аймақта таралған төрткүлдердің пайда болуы саяси-экономикалық жағдайға тікелей қатысты. Төрткүл типіндегі ескерткіштердің пайда болуы мен өмір сүруі – ескерткіштің орналасқан жері мен атқарған қызметіне тікелей байланысты болатынын жоғарыдағы зерттеулерге жүргізген талдаулар дәлелдеп отыр.

Қосымша 1

XX–XXI ғасырлардағы зерттеушілердің еңбектеріндегі ортағасырлық ескерткіштер классификациясы

1.1 Ф.Д. Городецкий бойынша

Ф.Д. Городецкий өзінің зерттеулерінде ортағасырлық ескерткіштерді екіге бөліп қарайды. Бірінші – қала бекіністер, екіншісі – қала және қоныстар.

Қала бекіністер бөлімінде жалпы саны – 37 ескерткіштің тарихи-топографиясына қысқаша сипаттама жасаған. Мәліметтерге талдау жүргізу барысында пішіндері төрткүл типіне келетін 21 ескерткіш және

дөңгелек төбе типіндегі 16 ескерткіш анықталды. Ф.Д. Городецкий «төрткүл» атауын қожазбада алты ескерткіште қолданған. Жергілікті халықтың берген төрткүл атаулы ескерткіштер саны – бес, өзі арнайы атап айтқан ескерткіш – біреу. Зерттеуші өзі «төрткүл» деп атап айтқан ескерткіште мынадай ерекшеліктерді басшылыққа алғаны байқалады: пішіні төртбұрышты, қабырғасының қалыңдығы – 1,5–2,5 сажын (3,2–5,4 м), қақпалары анық көрінетін, ортасында цитаделі бар [Городецкий, 1924, с. 79–101].

Қала және қоныстар бөлімінде жалпы саны – 31 ескерткіштің тарихи-топографиялық сипаттамасын берген. Оның ішінде пішіні төрткүл типіне келетін бес ескерткіш, дөңгелек төбе пішіндегі 25 ескерткіш және бір арық. Бірақ бұл ескерткіштердің қатарынан төрткүл атауы кедеспейді [Городецкий, 1924, с. 101–125].

1.2 Б.Н. Дублицкий бойынша

Б.Н. Дублицкий өзі анықтаған ескерткіштерді үшке топқа топтайды.

Бірінші – бекіністер;

Екінші – төрткүлдер;

Үшінші – қалалар.

Б.Н. Дублицкий келтірген үш топтағы ескерткіштер өзара өте ұқсас болып келетіні байқалады. Мәселен бекініс, төрткүл және қала деп бөлген ескерткіштердің барлығының да пішіндері төртбұрыш немесе шаршы, қабырғаларының бойында және бұрыштарында мұнара іздері сақталған, сыртында орлары бар [Дублицкий, 1939, с. 1–24]. Ең қызығы, Б.Н. Дублицкий «төрткүл» деп атаған ескерткіштердің бір жерге шоғырланып, аса алшақ емес қашықтықта орналасуы. Б.Н. Дублицкий «төрткүл» деп

атаған ескерткіштерді белгілі бір ерекшеліктеріне қарап бөлмеген тәрізді.

1.3 А.Н. Бернштам бойынша

А.Н. Бернштам Талас аймағындағы төрткүлдердің үш типі бар екендігін алға тартады.

Бірінші типтегі – кіші төрткүлдер, пішіні төртбұрышты, қабырғаларының ұзындықтары 100 м дейін, бұрыштары дүниенің төрт бұрышымен бағыттас. Мұндай төрткүлдер көбіне ескі керуен жолдарының бойында орналасқан, бұлар бекіністі керуен сарайларға жатады. Мысал ретінде, Тараздан батыста Бірінші Май колхозының жерінде осы типтегі төрткүлді айтуға болады. Аналогиялық қызмет атқарған мұндай төрткүлдердің параллеліне Малдыбай, Мөңке ауылдарының маңындағы төрткүлдерді жатқызуға болады.

Екінші типтегі – өзінің пішіні бойынша ерекшеленетін биік төбелер. Бұл ескерткіштер биік төбенің үстіне салынады, мәдени қабаты өте бай келеді. Бұл типтегі зерттелген ескерткіштер қатарына Шөлтөбе (Чуль Тепе), Тастөбе (Тас Тепе), Әулиебастау және басқаларды жатқызады.

Үшінші типтегі – цитадельсіз, қабырғалары аса биік емес, пішіндері төртбұрышты немесе дөңгелек келген ескерткіштер. Талас алқабында бұл типтегі ескерткіштер өте көп кездеседі. Бұларды көне ауылдық қоныстар деп атауға болады. Мәдени қабатынан табылған материалдар біркелкі келген, сырлы ыдыстар аз кездеседі [Бернштам, 1941, с. 39–40].

1.4 П.Н. Кожемяко бойынша

П.Н. Кожемяконың зерттеулеріндегі төрткүл типіне

жататын ескерткіштердің негізгі белгілері келесідей: Пішіндері шаршы тәріздес, төртбұрышты, трапеция тәріздес; Қабырға бойында және бұрыштарында мұнаралар сақталған; Ішінара кейбіреулерінің бұрыштарында цитадель секілді ерекше құрылыс орындары байқалады; Қақпаның орны көбінде батыс бөліктен кездескенімен, шығыс және солтүстік бөлігінде шығар ауыздары бар ескерткіштерді кездестіруге болады; Ескерткіштің сыртында орлары бар және оры жоқ төрткүлдер де бар.

П.Н. Кожемяконың төрткүл деп атаған ескерткіштерінің негізгі белгілері төмендегідей:

1. Пішіндері төртбұрышты (11-дің сегізі төртбұрыш, үшеуі шаршы тәріздес);

2. Өлшемдері 30×18 м және 85×83,5 м аралығында ауытқиды;

3. Көпшілігінің сыртында ор және қабырғаларында мұнара іздері сақталған.

1.5 Д.Ф. Винник бойынша

Д.Ф. Винник ортағасырлық ескерткішті үш топқа бөледі:

1. Ұзын қорғанды қалалар;

2. Бекіністі-қоныстар – керуен-сарайлар;

3. Ауылдық қоныстар [Винник, 1967, с. 97].

Д.Ф. Винник Ыстық көл қазаншұңқырында революцияға дейінгі зерттеулерде Сынташ даласында екі төрткүл, Ақ Терек өзенінің жоғарғы ағысында екі төрткүл анықталғанын атап өтеді [Винник, 1967, с. 94]. Ал, кейінгі жылдары анықталған ескерткіштерге өзінің тарапынан жүргізген зерттеулерде «төрткүл» деп арнайы атамаған. Бірақ, бекіністі қоныстар, керуен

сарайлар және ауылдық қоныстардың топографиясына жасаған сипаттамалары назар аударарлық. Мәселен, екінші топтағы бекіністі-қоныстар – керуен-сарайлар көбіне далалық аймақтарда, тау аңғарларында және керуен жолдарының бойында орналасатынын айтады. Д.Ф. Винник мұндай ескерткіштерді келесі белгілеріне қарап топтаған:

1) Пішіндері төртбұрышты немесе шаршы;

2) Қорғаныс қабырғаларында мұнаралар бар;

3) Мәдени қабаты аса терең емес. Мәдени қабатқа қатысты талдауында Д.Ф. Винник өзіне дейінгі П.П. Ивановтың пікіріне қосыла отырып [Иванов, 1957, с. 65–99], мұндай ерекшеліктері бар бекіністер мал қамау үшін арналып салынған болуы мүмкін деген ойын алға тартады [Винник, 1967, с. 108].

Д.Ф. Винник үшінші топқа біріктірген ауылдық қоныстардың Ыстықкөл қазаншұңқырында өте көп кездесетінін және барлығы дерлік ұзын қорғанды қалалардың маңына жинақталғанын айта келе, олардың негізгі белгілері – төртбұрышты немесе шаршы пішінді дей келе, мұндай ескерткіштерді тек мәдени қабатының қалыңдығымен ғана бір-бірінен айыруға болатынын айтады [Винник, 1967, с. 108].

1.6 Т.Н. Сенигова бойынша

Бірінші, жобасы бойынша Таразға ұқсас қалалар яғни цитаделі, шахристаны және рабады бар қалалар. Мұндай қалалардың қатарына Төменгі Барысхан, Дех-Нуджикес немесе Қаракемер – (К.М. Байпаков бойынша), Атлах, Адахкет, Куль (Көл), Шельджи, Текабкет, Сус атты ескерткіштерді жатқызған.

Екінші, көлемі біршама кіші қалалар, бекініс-кешіктер, бекіністі-қоныстар. Бұл топқа Жікіл, Шөлтобе қалаларын жатқызған.

Үшінші, ірі қалалардың (Төменгі Барысхан, Атлах) маңайына топтасқан ауылдық қоныстар.

Төртінші, бекіністі керуен-сарайлар. (Жаңа ел, Молдабай төрткүлдері) [Сенигова, 1972, с. 66.].

1.7 М.Е. Елеуов бойынша

М.Е. Елеуов төрткүлдерді орналасқан жеріне, көлеміне, мәдени қабатының қалыңдығына, қорғаныс жүйесіне, өмір сүрген уақытына, басқа қалалармен және мекендермен байланысына, тарихи-топографиялық құрылымындағы ерекшеліктеріне қарай бес топқа бөледі [Елеуов, 1998, с. 128]:

1-топ: көлемі 30 га асатын төрткүлдер Новороссийское (42 га), Шөміш-2 (32,49 га). Аталған төрткүлдерді Шөміш-1 ұзын қорғанды қаласына қатысты қорған-қамалдар деп атаған.

2-топ: көлемі 15–30 га аралығындағы төрткүлдер Милянфан (23,6 га), Жаңа жол (21,6 га), Қайыңды (21 га), Баба ата (19,63 га), Оққұм (19,36 га), Қостөбе (18,6 га). Бұл төрткүлдерді М.Е. Елеуов Түрік қағандары, ру-тайпа көсемдері, жергілікті билеушілер, ауқатты егіншілердің мерзімді не тұрақты ордасы ретінде салынып, жаугершілік заманда халық мал-жанымен бірге паналайтын қорған-қамал қызметімен байланыстырады. Оның ішінде Жаңа жол мен Оққұм төрткүлдері Түрік қағандарының ордасы ретінде салынғанын қазба жұмыстары анықтағанын айтса, Қайыңды, Милянфан орда, қорған-қамал қызметінде қалғанын айтады. Ал, Баба ата, Қостөбе төрткүлдері VI–VII

ғасырларда бекіністі үй-жай немесе бекіністі қамал ретінде салынып, кейін уақыт өте тарихи-топографиялық құрылымы цитадель, шахристан және рабад болып үшке бөлінген қалалар қатарына кіргенін айтады.

3-топ: көлемі 5–15 га аралығындағы төрткүлдер. М.Е. Елеуов мұндай көлемдегі төрткүлдердің жалпы саны – 20, оның ішінде Шу өңірінде сегіз төрткүл, Талас өңірінде 11 төрткүл және Қаратаудың солтүстік бөлігінде бір төрткүл екендігін атап көрсеткен. Мұндай типтегі төрткүлдер көбіне қорғанысқа қолайлы жерге салынғандығымен, мұнаралары жиі орналасқан, қақпалары Г тәріздес келген, ал мәдени қабаттары өте жұқа немесе тіпті жоқ болып келетіндігімен ерекшеленеді.

4-топ: көлемі кіші төрткүлдер. Мұндай типтегі төрткүлдердің жалпы саны 46, оның ішінде 26-сы Шу өңірінде, 20-сы Талас өңірінде орналасқан. М.Е. Елеуов төртінші топтағы төрткүлдерді орналасқан жеріне, басқа қалалармен байланысына қарай, өз ішінде тағы төрт топқа жіктеген.

4.1 – ұзын қорғанды қалалардан, бірінші және екінші топтағы төрткүлдерден 1–3 шақырым жерде орналасқан оларды сырттай қорғап тұратын бекіністер (Кіші Ақбешім, Ақбешім-1, Старопокровское, Қызыл-өзен, Новопокровское-2, Ақсу-1).

4.2 – Ұлы Жібек жолының, Шу-Талас өңіріндегі керуен жолдарының бойында орналасқан төрткүлдер (Мақанды, Қисық сұрат, Өрнек, Төменгі Барысхан, Бірлік, Қорғаншы, Ақыртас, Майтөбе-1, Мырзатай, Аса).

4.3 – Өткелдің басындағы төрткүлдер (Луговое, Тасөткел-1, Қосқұдық).

4.4 – Шатқалдарға кіре берісте орналасқан төрткүлдер (Тарсу, Шамсы 1-3, Кегеті).

5-топ: көлемі 1 га-дан кіші төрткүлдер. М.Е. Елеуов бұл типтегі төрткүлдерді тарихи-топографиялық құрылымы мен орналасқан жеріне қарай өз ішінде бірнеше топқа бөліп қарастырған.

5.1 – Ұлы Жібек жолы мен керуен жолдарының бойында орналасқан төрткүлдер.

5.1.1 – Ұзын қорғанды қалалар мен әртүрлі көлемдегі төрткүлдерге келетін жолдың бойында орналасқан төрткүлдер.

5.1.2 – Өткелдер мен асуларға баратын жолдың бойында орналасқан төрткүлдер.

5.1.3 – Қалалар мен мекендерге жақын жерде орналасқан төрткүлдер. М.Е. Елеуов мұндай төрткүлдерді ортасы бос, құрылыс қалдықтары қорғанды жиектей салыну ерекшелігіне қарап керуен сарайларға жатқызады.

5.2 – Ұзын қорғанды қалалардың, үлкен, орта және кіші қалалардың төңірегінде, шатқалдарға кіре берісте, шатқалдарда, мекендердің айналасында орналасқан, бекіністері мықты, мәдени қабаттары 1–2 м келетін төрткүлдер. М.Е. Елеуов төрткүлдердің мұндай түрлерін бекіністі үйлер, бекіністі мекендерге жатқызады. Сонымен қатар, сырты қорғанмен қоршалған, мәдени қабаты жұқа немесе мүлдем жоқ төрткүлдерді мерзімді мекендер, бекеттер немесе қорған-қамалдар деп бөліп қарастырған.

5.3 – Айналаны бақылап тұруға қолайлы, биік жерде орналасқан, көлемдері 0,20 га аспайтын, қорғаны мықты және бір бұрышында биік, үлкен мұнарасы не құрылыс қалдығы бар қарауыл төрткүлдер [Елеуов, 1998, с. 128–131].

Төрткүлдердің цитаделін орналасу ерекшелігіне қарай өз ішінде беске бөліп қарастырған:

1 – цитадель төрткүлдің бір бұрышында;

2 – цитадель қабырғаның ортасында;

3 – цитадель төрткүлдің ортасында;

4 – цитадель төрткүлдің бір бөлігінде;

5 – цитадель төрткүлдің шығыс және солтүстік-шығыс қабырғаларының сыртында қосарланып және цитадель шахристаннан жартылай сыртқа шығып орналасқан.

Төрткүлдердің цитадельдерін пішіні мен жобасына қарай төртке бөледі:

1 – дөңгелек не сопақша цитадельдер;

2 – тікбұрышты, төртбұрышты не шаршы тәріздес цитадельдер;

3 – пирамида тәріздес цитадельдер;

4 – алаңды төбе тәріздес цитадельдер.

1.8 К.М. Байпақов бойынша

К.М. Байпақов Іле және Солтүстік-шығыс Жетісу өңіріндегі ортағасырлық қалалардың типологиясын жасауда мынадай маңызды мәселелерді қамтыған:

1. Қалалардың өлшемдері;

2. Мәдени қабаттың тереңдігі;

3. Фортификациялық ерекшеліктері;

4. Ескерткіштердің материалдары мен қазбаларының сипаттамасы;

5. Ескерткіштердің орналасқан аймағы.

К.М. Байпақов қалалардың типологиясына сараптама жүргізе келе 4 топқа топтайды: қала (қала типіндегі қоныстар), ауылдық қо-

ныстар, қала-баспана, керуен сарай [Байпақов, 1966, с. 9–16]. Ғалым өзінің кейінгі зерттеулерінде қалалардың типологиясын төмендегідей топтарға бөледі:

1. Астана және ірі қалалар;
2. Орта және ұсақ қалалар;
3. Ауылдық қоныстар;
4. Қала-баспана.

Сонымен қатар жаңа деректердің толығымен байланысты тағы бір ескерткіштер тобын – «қорғанысы жоқ қоныстарды» жеке бөліп шығарған [Байпақов и др., 2005, с. 56].

1.9 Р. Сала мен Ж.-М. Деом

бойынша

Р. Сала мен Ж.М. Деом төрткүл типіндегі ескерткіштерге кең ауқымда талдау жасап, негізгі белгілерін төмендегідей етіп көрсеткен:

а) пішін: 1 – шаршы; 2 – тікбұрыш; 3 – басқа тікбұрыштар (трапеция);

ә) өлшемі: 1 – ірі (5 га); 2 – орта (5-1 га); 3 – кіші (1 – 0,1 га), 4 – өте кіші (0,1 га);

б) мұнаралары: 1 – төрт; 2 – өте көп; 3 – мүлдем жоқ;

в) орлары: 1 – ормен; 2 – орсыз; г) қабырға архитектурасы: 1 – бір бөлме; 2 – көп бөлме; 3 – екі қабат қабырға; 4 – қала ішіндегі бұрынғы кезеңнен қалған цитадель; 5 – бұрынғы құрылыстар қалдығының болуы; 6 – төрткүл түрінде ғана болуы;

д) ішкі құрылымы: 1 – бір ғана кеңістік немесе алаңқай; 2 – қабырға бойында құрылыстардың болуы; 3 – құрылыс іздері барлық жерде бар; 4 – қысқа уақыт қолданыста болған

немесе мәдени қабатының өте жұқа болып келуі (тегіс алаңқай); 5 – ұзақ уақыт қолданыста болған, мәдени қабаты қалың (төбе түрінде);

е) қала құрылымындағы орны: 1 – орталық; 2 – шет аймағы; 3 – ішкі бөлікте орналасқан;

ж) атқарған қызметі: 1 – бекіністі қала; 3 – бір қала үшін қызмет атқаратын; 3 – бірнеше қала үшін қызмет атқаратын; 4 – ауылдық аймақ үшін сақтау қоймасы немесе бекініс; 5 – әскери орын немесе бекініс; 6 – бекініс; 7 – жер шаруашылығына қатысты бекет; 8 – металлургиялық қызметегі бекет; 9 – сауда-саттық бекеті; 10 – көшпелілердің қыстық тұрағы [Сала, Деом, 2010, с. 267].

1.10 А.Ә. Нұржанов бойынша

Бірінші, «ұзын қорғанды қалалар». Әдетте мұнда топографиялық ерекшелігіне сәйкес цитадель мен шахристанды қоса қаланың өзі негізгі орталық болып табылады.

Екінші топқа бірнеше күрделі бекініс қамалдарынан тұратын қалаларды жатқызады.

Үшінші топқа «төрткүл» (төртбұрышты) қалаларды жатқызған. А. Нұржанов төрткүлдердің қабырғаларының ұзындықтары 40–50 метрден 500–600 метрге дейін баратынын алға тарады. Мұндай типтегі төрткүлдер Шу аймағында 40-қа жуығы тіркелсе, Талас өңірінде 20-ға жуық төрткүлдер тіркелгенін мысалға келтірген [Нұржанов, 2011, с. 134–138].

ӘДЕБИЕТ

1. Абрамов Н.А. Алматы или укрепление Верное с его окрестностями // Записи РГО по общей географии. 1867. С. 255-258.
2. Авдусин Д.А. Полевая археология СССР. М.: Высш. школа, 1980. 335 с.
3. Авизова А.Қ. Археология: Оқу құралы. Алматы: Эверо, 2014. 220 б.

4. Агеева Е.И. Некоторые новые данные по археологии Семиречья // КСИИМК. 1960. Вып. 80. С. 68-69.
5. Ақымбек Е.Ш. Шу өңірінің ежелгі және ортағасырлық керамикасы (Қордай ауданы материалдары бойынша). Алматы: Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2017. 112 б., ил.
6. Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. Средневековые города и поселения Северо-восточного Жетысу. Алматы: Credo, 2005. 188 с.
7. Байпаков К.М. Средневековые города и поселения Семиречья (VI-XII вв.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Алма-Ата, 1966. 22 с.
8. Бартольд В. В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893-1894 гг. Москва: Наука, 1966. Т. IV. 497 с.
9. Берг Л.С. Предварительный отчет об исследовании озера Балхаш летом 1903 г. Избранные труды. Средняя Азия. Москва: изд-во АН СССР, 1960. Т. 3. 552 с.
10. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. Историко-археологический очерк. Алма-Ата: КазОГИЗ, 1941. 87 с.
11. Бернштам А.Н. Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина» // МИА. М.-Ленинград: изд-во АН СССР, 1950. № 14. 249 с.
12. Валиханов Ч.Ч. О кыргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще / Собрание сочинений в пяти томах. Т. 1. Алма-Ата: Гл. ред. Казахской советской энциклопедии, 1984. 432 с.
13. Винник Д.Ф. К исторической топографии средневековых поселений Иссык-Кульской котловины // Древняя и раннесредневековая культура Киргизстана. Фрунзе: Илим, 1967. С. 91-113.
14. Городецкий Ф.Д. Древности Семиреченской (Джетысуйской) области. 1924 г. // Архив ИА КН МОН РК, ф. 2, оп. 2, д. 4.
15. Диваев А.А. Киргизская легенда о постройке Акыр-Таша // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авт. предисл. и сост. Елеуов М., Бахтыбаев М.М. Туркестан: Туран, 2011. С. 355-356.
16. Дневники Джамбулской археологической экспедиций. 1939-1940 гг. // Архив ИА КН МОН РК, ф. 2, оп. 2, д. 39.
17. Дублицкий Б.Н. Хроника археологических разведок и находок на территории Казахской ССР 1928-1938 гг. // Архив ИА КН МОН РК, ф. 2, оп. 2, д. 27.
18. Елеуов М. Шу-Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары мен мекендері (VI-XIII ғ. басы): тарих ғыл. докторы ... дис. Алматы, 1999. 360 б.
19. Иванов П.П. Материалы по археологии котловины Иссык-Куля // Труды Института истории АН Кирг. ССР. Фрунзе, 1957. Вып. III. С. 65-99.
20. Каллаур В.А. Древние местности Аулиеатинского уезда на старом караванном пути из Тараза (Таласа) в восточной Туркестан // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авт. предисл. и сост. Елеуов М., Бахтыбаев М.М. Туркестан: Туран, 2011. С. 78-85.
21. Кожемяко П.Н. Оседлые поселения Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе: Изд-во АН Кирг ССР, 1963. С. 145-171.
22. Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе: Типография АН Кирг.ССР, 1959. 184 с.
23. Лаврентьев В.П. Краткий перечень бугров (курганов) находящихся в черте г. Аулие-ата // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авт. предисл. и сост. Елеуов М., Бахтыбаев М.М. Туркестан: Туран, 2011. С. 223-227.
24. Маргулан А.Х. Некоторые итоги и перспективы археологического изучения Казахстана // Известия АН Каз ССР. Сер. археол. 1948. Вып. 1. № 46. С. 4-9.
25. Методы археологического исследования: Учеб. пособие / А.И. Мартынов, Я.А. Шер. 2-е изд., испр. и доп. М.: «Высш. шк.», 2002. 240 с.: ил.
26. Нуржанов А. Средневековые города Чу-Таласского междуречья. (вопросы типологии, топографии). // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2011. № 3. С. 134-138.

27. Пантусов Н.Н. Город Алмалык и Мазар Туглук Тимур хана. // Кауфманский сборник, изданный в память 25 лет, истекших со дня смерти покорителя Туркестанского края, генерал-адъютанта К. П. фон-Кауфмана I-го. М.: Знание, 1910. С. 161-188.

28. Пацевич Г.И. Археологические памятники района среднего течения реки Чу // Архив ИА КН МОН РК, ф. 2, оп. 2, д. 64а.

29. Сала Р., Деом Ж.-М. Средневековые торткули Северного Тянь-Шаня и среднего течения Сырдарьи // Роль кочевников евразийских степей в развитии мирового военного искусства. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Алматы: LEM, 2010. С. 263-286.

30. Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата: Наука, 1972. 219 с.

31. Ходжиков К. Древнейшие памятники Семиречья // Труды Казахского института национальной культуры. Алма-Ата: Казахское краевое издательство, 1935. Т. 1. 160 с.

Авторлар туралы мәліметтер:

Ақымбек Ералы Шардарбекұлы – PhD докторы, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (Алматы қ., Қазақстан); eraly_a@mail.ru

Шағирбаев Мамбет Сапарбекович – кіші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (Алматы қ., Қазақстан); mambet_87@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТОРТКУЛЕЙ В ШУ-ТАЛАССКОМ РЕГИОНЕ

Е.Ш. Ақымбек, М.С. Шағирбаев

Статья посвящена истории изучения средневековых торткулей, расположенных на юго-востоке Казахстана. Систематизированы материалы, собранные исследователями о памятниках, начиная с XIX в. до настоящего времени. В статье проведен анализ письменных источников о площади, топографии, атрибуции, функциональности торткулей. Отдельно рассмотрены некоторые особенности торткулей по рукописям Ф.Д. Городецкого и Б.Н. Дублицкого, работам Д.Ф. Винника, П.П. Иванова, А.Н. Бернштама и др. Проанализированы материалы, отраженные в работах специалистов из отечественных научных центров – К.М. Байпакова, М.Е. Елеуова, Р. Сала., Ж.-М. Деома. В ходе подготовки данной работы были выделены признаки торткулей; собраны разработки исследователей по типологии этих памятников, а также интересные сведения по содержанию и использованию термина «торткуль».

Ключевые слова: археология, долины рек Шу и Таласа, река Или, озеро Иссык-Куль, памятник, средневековые города, города с длинными стенами, караван-сарай, укрепление, крепость, поселение, культурный слой, фортификация, ров

HISTORY OF STUDYING OF MEDIEVAL TORKKULS IN SHU-TALAS REGION

E.Sh. Akymbek, M.S. Shagirbayev

This article is devoted to history of studying medieval torkkuls (fortified cities ruins) located in Southeast Kazakhstan. The exhaustive data collected by researchers about sites like torkkuls in this area since the 19-th century till today are provided. Written data of each researcher on the area, topography, identification in written sources, functionality of each of site like torkkuls, etc. are carefully analyzed. Separately some features of characteristics of sites like torkkul in the manuscripts kept in archival funds of such researchers as F.D. Gorodetsky, B.N. Dublitsky are considered. Importance of features of the sites taken for the basis for grouping as torkkuls at D.F. Vinnik, P.P. Ivanov, A.N. Bernshtam and other research works is considered. Features of the conducted researches on torkkuls of scientists like K.M. Baipakov, M.E. Yeleuov, R. Sala and Zh-M. Deom are sorted. Also their tasks by consideration of sites of the general type like torkkuls are defined. The conclusions of researchers and interesting data according to the term of “torkkul” and on a systematization of sites like torkkuls are provided.

Keywords: archaeology, Shu and Talas River valleys, Ily River, Issyk Kul Lake, a site, the medieval cities, the cities with long walls, caravanserai, fortification, fortress, settlement, an occupation layer, ditch

REFERENCES

1. Abramov, N. A. 1867. In *Zapiski Russkogo Geograficheskogo Obshhestva po obshhej geografii* (Records of the Russian Geographical Society in General Geography), 255–258 (in Russian).
2. Avdusin, D. A. 1980. *Polevaja arheologija SSSR* (Field archeology of the USSR). Moscow: “Vysshaya shkola” Publ. (in Russian).
3. Avizova, A. K. 2014. *Arheologua: Oqu quraly* (Archeology: Study Guide). Almaty: Evero Publ. (in Kazakh).
4. Ageeva, E. I. 1960. In *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material’noj kul’tury* (Brief reports of the Institute for the History of Material Culture), 80, 68–69 (in Russian).
5. Akymbek, Y. Sh. 2017. *Shu óñiriniñ ejelgi jáne ortagasyrlyq keramikasy (Qordai audany materialdary boyynsha)* (Early and medieval ceramics of the Shu valley (based on materials from the Korday region)). Almaty: A.Kh. Margulan Institute of Archaeology (in Kazakh).
6. Baipakov, K. M., Saveleva, T. V., Chang, K. 2005. *Srednevekovye goroda i poseleniya Severo-vostochnogo Jetysu* (Medieval cities and settlements of the Northeast Jetysu). Almaty (in Russian).
7. Baipakov, K. M. 1966. *Srednevekovye goroda i poseleniya Semirech’ja (VI–XII vv.): avtoref. dis. ... cand. ist. nauk.* (Medieval cities and settlements of Semirechye (VI–XII centuries) PhD. Thesis). Alma-Ata (in Russian).
8. Bartold, V. V. 1966. *Otchet o poezdke v Srednjuju Aziyu s nauchnoj cel’ju v 1893–1894 gg.* (Report on a trip to Central Asia with a scientific purpose in the years 1893–1894), 4. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
9. Berg, L. S. 1960. *Predvaritel’nyj otchet ob issledovanii ozera Balhash letom 1903 g. Izbrannye trudy. Srednjaja Azija* (A preliminary report on the study of Lake Balkhash in the summer of 1903. Selected Works. Middle Asia), 3. Moscow: USSR Academy of Science Publ. (in Russian).
10. Bernshtam, A. N. 1941. *Pamjatniki stariny Talasskoj doliny. Istoriko-arheologicheskij ocherk* (Monuments of ancient Talas valley. Historical and archaeological essay). Alma-Ata: “KazOGIZ” Publ. (in Russian).
11. Bernshtam, A. N. 1950. In *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR* (Materials and research on archeology of the USSR), 14. Moscow–Leningrad: USSR Academy of Science Publ. (in Russian).
12. Valikhanov, Ch. Ch. 1984. In Margulan, A. Kh. (ed.) *Sobranie sochinenii v pyati yomah* (Collected Works in five volumes), 1. Alma-Ata: “Kazakh Soviet Encyclopedia” Publ. (in Russian).
13. Vinnik, D. F. 1967. In *Drevnyaya i rannesrednevekovaya kul’tura Kirgizstana* (Ancient and early medieval culture of Kyrgyzstan). Frunze: “Ilim” Publ., 91–113 (in Russian).
14. Gorodetsky, F. D. In Archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, fund 2, inv. 2, dossier 4 (in Russian).
15. Divaev, A. A. 2011. In *Protokoly zasedanij i soobshhenij chlenov Turkestanskogo kruzhka ljubitelej arheologii. Istoriko-kul’turnye pamjatniki Kazahstana / Avtory predisloviya i sostaviteli Eleuov M., Bahtybaev M.M.* (Protocols of meetings and reports of members of the Turkestan circle of archeology lovers. Historical and cultural monuments of Kazakhstan / Authors of the preface and compilers Yeleuov, M., Bakhtybaev, M. M.) Turkestan: Turan Publ., 355–356 (in Russian).
16. In Archive of the Institute of Archaeology, fund 2, inv. 2, dossier 39 (in Russian).
17. Dublitsky, B. N. In Archive of the Institute of Archaeology, fund 2, inv. 2, dossier 27 (in Russian).
18. Yeleuov, M. 1999. *Shu-Talas onirlerinin ortagasyrlyq qalalary men mekenderi (VI–XIII g. basy): tarih gyl. Dokt. ... dis.* (Medieval cities and settlements of the Chu-Talas valley (VI – beginning of XIII): Doct. Diss. Thesis). Almaty (in Kazakh).

19. Ivanov, P. P. 1957. In *Trudy Instituta istorii AN Kirg. SSR (Proceedings of the Institute of History of the Kyrgyz SSR)*, 3. Frunze, 65–99 (in Russian).
20. Kallaur, V. A. 2011. In *Protokoly zasedanij i soobshhenij chlenov Turkestanskogo kruzhka ljubitelej arheologii. Istoriko-kul'turnye pamjatniki Kazahstana / Avtory predislovija i sostaviteli Eleuov M., Bahtybaev M.M. (Protocols of meetings and reports of members of the Turkestan Circle of Archeology Lovers. Historical and cultural monuments of Kazakhstan / Authors of the preface and compilers Yeleuov, M., Bakhtybaev, M. M.)*. Turkestan: Turan Publ., 78–85 (in Russian).
21. Kozhemyako, P. N. 1963. In *Arheologicheskie pamjatniki Talasskoj doliny (Archaeological sites of the Talas Valley)*. Frunze: KirgSSR Academy of Science Publ., 145–171 (in Russian).
22. Kozhemyako, P. N. 1959. *Rannesrednevekovye goroda i poselenija Chujskoj doliny (Early medieval cities and settlements of the Chu Valley)*. Frunze: KirgSSR Academy of Science Publ. (in Russian).
23. Lavrentev, V. P. 2011. In *Protokoly zasedanij i soobshhenij chlenov Turkestanskogo kruzhka ljubitelej arheologii. Istoriko-kul'turnye pamjatniki Kazahstana / Avtory predislovija i sostaviteli Eleuov M., Bahtybaev M.M. (Protocols of meetings and reports of members of the Turkestan Circle of Archeology Lovers. Historical and cultural monuments of Kazakhstan / Authors of the preface and compilers Yeleuov, M., Bakhtybaev, M. M.)*. Turkestan: Turan Publ., 223–227 (in Russian).
24. Margulan, A. Kh. 1948. In *Izvestija Akademii nauk KazSSR. Ser. arheol. (News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Archaeological series)*, 1 (46), 4–9 (in Russian).
25. *Metody arheologicheskogo issledovaniya: Uchebnoe posobie (Methods of archaeological research: Tutorial)*. Martynov, A. I., Sher, Ya. A. 2002. 2th ed. Moscow: “Vysshaya shkola” Publ. (in Russian).
26. Nurzhanov, A. 2011. In *Izvestija NAN RK. Ser. obshchestv. nauk (News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences Series)*, 3, 134–138 (in Russian).
27. Pantusov, N. N. 1910. In *Kaufmanskij sbornik... (Kaufman collection, published in memory of 25 years, expired from the date of death of the conqueror of the Turkestan Territory, Adjutant General KP von-Kaufman I-go)*. Moscow: “Znanie” Publ., 161–188 (in Russian).
28. Patsevich G. I. In Archive of the Institute of Archaeology, fund 2, inv. 2, dossier 64a (in Russian).
29. Sala, R., Deom, J.-M. 2010. In *Rol' nomadov evrazijskih stepej v razvitii mirovogo voennogo iskusstva. Nauchnye chtenija pamjati N.Je. Masanova (The role of the nomads of the Eurasian steppes in the development of world military art. Scientific readings in memory of N.E. Masanov)*, Almaty: LEM Publ., 263–286 (in Russian).
30. Senigova, T. N. 1972. *Srednevekovyi Taraz (Medieval Taraz)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ. (in Russian).
31. Khojikov, K. 1935. In *Trudy Kazahskogo instiuta nacional'noj kul'tury (Proceedings of the Kazakh Institute of National Culture)*, 1. Almaty: “Kazahskoe kraevoe” Publ. (in Russian).

About the Authors:

Akymbek Yeraly Sh. PhD doctor, Leading Researcher, A.Kh. Margulan Archeology Institute, Almaty, Kazakhstan; eraly_a@mail.ru

Shagirbayev Mambet S. Junior Researcher, A.Kh. Margulan Archeology Institute, Almaty, Kazakhstan; mambet_87@mail.ru

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The authors claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 09.10.2018.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 16.10.2018.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 23.10.2018.